

Дискурсивна маніфестація адресата

Т. А. Єщенко

Львівський національний медичний університет імені Данила Галицького, м. Львів, Україна
Corresponding author. E-mail: teua.lviv@gmail.com

Paper received 11.05.21; Accepted for publication 23.05.21.

<https://doi.org/10.31174/SEND-HS2021-253IX45-15>

Анотація. У статті здійснено опис текстової категорії «адресатність» в комунікативному і прагматичному аспектах. Подано типи адресатів, їх дискурсивні вияви та особливості у словесному цілому крізь призму заголовків, присвят, епіграфів. Здійснено класифікацію адресатів за зовнішньотекстовими / внутрішньотекстовими ознаками.

Ключові слова: адресат, комунікація, маніфестація дискурсивна, текст, текстова категорія, тип адресата.

Вступ. Активізація комунікативно-прагматичних наукових розвідок, скерованих на поглиблене дослідження ролі адресанта й адресата в їхній мовленнєвій взаємодії, зумовлена домінуванням дискурсивно-антропоцентричного підходу в лінгвістиці XXI століття. Текст розглядають як сукупність певним чином співвідносних категорій – інваріантних ознак, що відтворюють найістотніші особливості словесних цілих. При цьому враховують, що будь-яка текстова категорія виокремлюється на функціонально-семантичному підґрунті, репрезентуючи універсальний сенс словесного цілого, а також те, що кожній категорії притаманний певний ідеальний зміст і певна лінгвістична маніфестація. Відтоді, як І. Р. Гальперин систематизував і найповніше описав у мовознавстві текстові категорії такі, як: «інформативність», «членованість», «когезія» (внутрішньотекстові зв'язки), «автосемантичність відрізків тексту», «континуум», «простір» і «час»), «ретроспекція» і «проспекція», «модальність», «інтеграція», «завершеність», минуло 20 років. Проте вчений, здебільшого зосередившись на структурно-граматичному аспекті, не вбачав необхідності виокремлювати, скажімо, таку текстову категорію, як «антропоцентричність» з її складниками (адресант/адресат). Лише з часом у працях М. Брандес, Г. Ворожбитової, О. Селіванової було описано текстові категорії змістової групи: референційність, антропоцентричність, інтерактивність, інтерсеміотичність. У зв'язку з цим вкрай значущими є розвідки, в яких було ретельно вивчено категорію антропоцентричності з її складниками – адресанта і адресата.

У лінгвістиці тексту вже зроблено перші спроби опису вияву адресата (І. Безкровна [1], М. Венгринюк [2], В. Назарець [5]), проте огляд наукових розвідок промовисто свідчить: проблема адресата ліричного твору, розроблення теоретичних передумов для створення його типології вирішена у сучасних мовознавчих студіях усе ще не достатньо чітко й аргументовано.

Мета статті – здійснити суцільний аналіз заголовкових комплексів як виразників категорії адресатності й описати їх в комунікативному і прагматичному аспектах (дискурсивний вимір); подати домінуючі типи адресатів, з'ясувати їхні вияви та особливості.

Матеріали і методи. У ролі фактичного матеріалу обрано поезію українського класика, - Івана Франка, а методом студіювання – описовий метод.

Результати та обговорення. Категорія антропоцентричності охоплюється мовною особистістю. Її ро-

зуміємо як сукупність здібностей і характеристик людини, що зумовлює створення і сприймання нею мовленнєвих витворів (текстів). Мовна особистість може бути репрезентована адресантом і адресатом. Спираючись на праці В. В. Одинцова, І. Р. Гальперина, Н. Д. Зарубіної, О. О. Селіванової, З. Я. Тураєвої та ін., розглядаємо образ автора і образ читача як узагальнені поняття, що маніфестуються цілим конгломератом різнорідних мовних, композиційних, архітектонічних явищ, розподілених по словесному масиву. Всі без винятку рівні лінгвістичної організації вербального цілого беруть участь в формуванні текстової тканини. Тож, поняттями «образ автора» і «образ читача» оперуємо під час аналізу композиційно-мовної специфіки повідомлення. Натомість поняття «адресант» і «адресат» використовуємо під час аналізу внутрішньокмунікативного акту. Переконані: це дві різні сфери репрезентації художньої інформації - композиційно-мовленнєва і комунікативна (дискурсивна).

Логічним видається диференціювання внутрішньотекстового адресата (вказаний в авторському зверненні самого тексту - послання, віршований лист, присвята) і зовнішньотекстового адресата (співвіднесений з образом читача). Як слушно зауважує український дослідник В. Назарець, «структурно-семантичні типи внутрішньотекстового адресата ліричного твору можуть бути класифіковані за такими трьома ознаками: 1) персоналізованості адресації; 2) суб'єктною належності адресації; 3) текстуального вияву адресації» [5, с. 169].

Суцільний аналіз заголовкових комплексів (заголовок, присвята, епіграф) (понад 170 одиниць) надав підстав стверджувати, що поетичним текстам за ознакою персоналізованості вияву адресації притаманні такі різновиди адресатів: 1) зовнішньотекстовий («Земле моя, всеплодюча мати...» (1880) і внутрішньотекстовий («Руським в'язням...» (1882); 2) недиференційований («Шукай краси, добра шукай!...» (1877) і диференційований («Червона калино, чого в лузі гнешися?...» (1886 – 1893); 3) одноособний («Амвросію Яновському...» (1884) і узагальнений («Милосердним» (1880); 4) реальний («Михайлині Р.» (1882) і умовний («Послухай, сину, що премудрість каже...» (1881). Переконуємося: ступінь виявлення персоналізації у творі іноді важко визначити. Так, у вірші «Моєму читачеві» адресат може бути кваліфікований і як широкий загал читацької аудиторії (адресовано всім і кожному), так і як особа, яка безпосередньо долучена в текстові межі твору, присутня у його художньому

світі у вигляді уявного співрозмовника, з яким намагається налагодити діалог автор твору. Пор.: «Мій друже, що в нічну годину тиху / Отсі рядки очима пробігаєш / І в них народному заради лиху / Чи власним болям полекші шукаєш, – / Коли тобі хоч при одному слові / Живіше в грудях серце затріпоче, / В душі озветься щось, немов луна в діброві, / В очах огонь сльозу згасить захоче, – / Благословлю тебе, щоб аж до скону твого / Доніс ти серце чисте й щирю душу / І щоб ти не зазнав сирітства духового, / В якому я свій вік коротать мушу...» [8, т. 3, с. 102]. Хоч письменник у заголовку формально й окреслив внутрішньотекстовий статус адресата, але фактично він може бути потрактований і як зовнішньотекстовий, оскільки збігається з образом читача.

Спостерігаємо домінування заголовків з одноособним адресатом. Зазвичай це реальна, біографічна особа, якій присвячений текст. У ролі адресата можуть поставати:

а) члени родини («Ой матінко люба, єдина моя...» (1878), «Мамцю, мамцю, що мені?...» (1887), «Олі» (1886), «Моїй дружині» (1887), «Матінко моя рідненька!...» (1893), «Послухай, сину, що премудрість каже...» (1881);

б) коханий або кохана («N. N. («Виступаєш ти чемно, порядно...»)» (1883), «N. N. («Будь здорова, моя мила...»)» (1883), «Не знаю, що мене до тебе тягне...» (1886 – 1893), «За що, красовице, я так тебе люблю...» (1886 – 1893), «Не минай з погордою...» (1886 – 1893), «Моїй не моїй...» (1886 – 1893), «Не схилий своє личко прекрасне...» (1893), «Чого являєшся мені у сні?...» (1886 – 1893), «Ой ти, дівчино, з горіха зерня...» (1886 – 1893), «Я не тебе люблю, о ні...» (1886 – 1893); «Михайліні Р.» (1882), «К. П.» (1883), «О. О.» (1881), «Неназваній Марії» (1908);

в) друзі і знайомі («Молодому другові» (1883), поетичний цикл «Знайомим і незнайомим», «Лист до Стефанії» (1886 – 1893), «Здоров, Степане!...» (1886 – 1893), «Корженкові» (1882), «Данилові Млаці» (1882), «Зоні Юзичинській» (1916), «Анні П.» (1880);

г) божі істоти («Поклін тобі, Буддо!...» (1886 – 1893).

З-поміж одноособних адресатів виокремлюється домінувальна група реальних адресатів - представники певних професій, сучасники-митці, члени родини, приятелі, знайомі, коханки та коханці і под. Фіксуємо скерування комунікації до історичного адресата. У ролі вказаного об'єкта мовлення зазвичай постає громадсько-політичний діяч, науковець, митець, непересічна особистість, яка зробила певний внесок у еволюційний поступ людства. Реальний адресат у контексті авторського звернення до нього може сприйматися як особа суто приватна. У цьому випадку ми можемо говорити про біографічного адресата, з яким автора зв'язують певні ділові, творчі, родинні, інтимні стосунки, або ж автор особисто незнайомий із ними, але вважає за необхідне висловити свої міркування з приводу тих або інших аспектів їхньої громадської, творчої діяльності, способу життя або мислення, морально-етичних або духовних запитів.

Частим явищем у текстах є узагальнений адресат. Він представлений певною масовою аудиторією: людство, нація, народність, мешканці певного регіо-

ну, особи певної статі, вікової категорії, громадсько-політичного руху, морально-етичної позиції, певної професії, соціального прошарку, творчої діяльності («Моєму читачеві» (1905), «Жіноче серце! Чи ти лід студений...» (1875), «Милосердним» (1880), «До Музи» (1906), «Товаришам» (1880), «Співакові» (1888), («Руським в'язням...» (1882), «Сідоглавому» (1886 – 1893), «Голубчики, українські поети... (Епілог)» (1893), «Росіє, краю туги і терпіння...» (1889), «Послухайте, добрі люди, що маю сказати...» (1878), «Галичино, думай о собі сама!...» (1884).

Узагальнений адресат корелює із поняттям «умовний адресат». Це широке коло екзистенційних та предметних об'єктів і реалій, які співвідносяться з повсякденним духовним та матеріальним життям людини. Різновидами умовного адресата можуть поставати об'єкти та процеси людської життєдіяльності, надприродні істоти та явища, природні об'єкти та явища, сезонні цикли, живі істоти тваринного світу («Весно, ох, довго ж на тебе чекаю!...» (1881), «Рад би я, весно, в веселішій нути...» (1881), «Осінній вітре, що могучим стоном...» (1882), «Вій, вітре, горою...» (1880), «Місяцю-князю!» (1883), «Я не кляв тебе, о зоре...» (1886 – 1893), «Розвійтеся вітром, листочки зів'ялі... (Епілог)» (1886 – 1893), «Ой ти, дубочку кучерявий...» (1886 – 1893), «Розвивайся, лозо, борзо...» (1880), «Смійтесь з мене, вічні зорі!...» (1886 – 1893). На інтровертну природу мовомислення адресата вказує адресація комунікації до узагальненого адресата, що вербалізований словами-концептами: *доля, горе, душа, рай, біль тощо* («Ой, жалю мій, жалю...» (1886 – 1893), «Я не жалуюсь на тебе, доле...» (1886 – 1893), («Гей, розіллялось ти, руське горе...» (1886 – 1893), «Мій раю зелений...» (1880), «Не покидай мене, пекучий боле...» (1883), «Душе моя!...» (1888). Фіксуємо цікаве явище, коли умовний адресат постає як метонімізований аналог узагальненого адресата або прихований різновид автоадресата («Галичино, думай о собі сама!...» (1884), «Росіє, краю туги і терпіння...» (1889).

За ознакою суб'єктної належності адресації у науці традиційно виокремлюють дві групи: власне адресат і автоадресат. Власне адресат – це типовий ТИ- або ВИ- адресат, інша людина, яка не може бути ідентифікована з автором твору («Не забудь, не забудь...» (1882). Цей тип адресата є найбільш поширеним і узвичаєним для усіх жанрових форм адресованої лірики. Але поряд із власне адресатом у поетичних текстах трапляється й інший семантичний тип адресата, який можна назвати автоадресатом, оскільки, звертаючись до уявного співрозмовника, автор, у цьому випадку має на увазі не сторонню особу, а самого себе. Наразі автоадресатом є стилізована під житейські, біографічні, екзистенційні, морально-етичні, соціально-політичні міркування творча іпостась самого автора: («Не бійтеся тюрми!...» (1880): «Не бійтеся тюрми, о други молодії! / Не бійтеся тих пут, що на короткій час / Обкручують, немов холодні чорні змії, / Безсильне тіло! Що значить се все для нас? / Бажається панам погратися трохи з нами, / Бо бачать, що в тюрмі зовсім ми в їх руках, / Ну і обвішають старими бренькачками, / Щоб знати, як було в середніх це віках. / Ніщо для нас тюрма. Ми інші тюрми

знаєм, / Тверді, безвихідні, уперті та жисі, / І проти них, брати, борню ми підіймаєм! / А в тій слабій, дурній, хоч кам'яній, тюрмі / Ми бачим тільки страх панів і понімаєм, / Що панство їх крухе, як мури ті німі» [7, т. 2, с. 304].

За ознакою вияву адресації у словесному цілому текстова категорія «адресат» може бути репрезентована такими класифікаційними групами: 1) експліцитний і імпліцитний адресат; 2) фактичний і псевдоадресат; 3) моноадресат і поліадресат. Означений у площині прямого звернення, персонально ідентифікований, поіменованій (у заголовку, підзаголовку, епіграфі або безпосередньо у тексті твору) цей адресат називають ще експліцитним. Іменна форма адресації, коли особа адресата ідентифікується, зазвичай, у формі прямого означення його імені (коли ми маємо справу із одноосібним адресатом) або його історичного, соціального, екзистенційного статусу (коли автор звертається до узагальненого або умовного адресата) є найбільш типовою і поширеною. Наприклад, вірш «Моїй дружині» (1887), в якому з неабиякою ніжністю і теплотою звертається поет до коханої: «Спасибі тобі, моє сонечко, / За промінчик твій – щире словечко...» (7, т. 2, с. 401). Адресат, який у тексті є неозначений і його ім'я з певних причин автор у тексті твору не оприлюднює, – називається імпліцитним. У поетичному дискурсі він може бути анонімний і латентний. Анонімний імпліцитний адресат – це такий адресат, ім'я якого у тексті адресованого твору мовець свідомо приховує з тих або інших причин. Найчастіше, хоча й невиключно, анонімна адресація наявна в товариській або інтимній любовній ліриці, коли автор не бажає, аби ім'я його коханої чи коханого стало предметом широкого розголосу. В таких ліричних творах ім'я адресата автор зазначав (як правило, тільки у заголовковому комплексі) у вигляді ініціалів або їх транслітерації, однієї заголовної літери імені, певної екзистенційної характеристики або певних ситуативних обставин, які визначатимуть емоційний модус авторського звернення: «N. N. («Виступаєш ти чемно, порядно...»)» (1883), «N. N. («Будь здорова, моя мила...»)» (1883), «Михайлині Р.» (1882), «Анні П.» (1880), «К. П.» (1883), «Олі» (1886), «О. О.» (1881). Спостерігаємо у поетичних текстах латентний імпліцитний адресат. Це об'єкт мовлення, ім'я якого у творі не зазначено у формі прямої номінації («Милосердним» (1880), «Товаришам» (1880), «Снівакові» (1888)). Імпліцитність латентного адресата у поезії Івана Франка може бути зумовлена тим, що й сам автор не знає (не є принципово важливим) імені того, кому конкретно адресував текст. Наразі автор намагається типізувати прикметні риси, естетично узагальнити їх та піднести до значення певного символу. Подекуди імпліцитність латентного адресата може бути суто формальною і легко реконструюватися в

читацькій уяві за допомогою опосередкованих, але безпомилково впізнаваних біографічних або контекстних реалій життя чи творчості такого адресата. Зрідка фіксуємо фактичного (справжнього) адресата, його реального співрозмовника, з яким він веде уявний діалог. Натомість частішим виявом є псевдоадресат, тобто фіктивний адресат, якого автор увів у словесне ціле не з метою встановлення з ним діалогічного контакту, а із суто риторичних міркувань. Так, у вірші «Думи, діти мої...» (1880) автор створює відповідну емоційну атмосферу діалогізації, задля акцентування уваги читача на об'єкті зображення: «Думи, діти мої, / Думи, любі мої! / З усміхнутим лицем / В тій понурій тюрмі! / Наче запах весни, / Налітаєте ви, / Скорбне серце моє / Потішаєте ви! / Де жура душу тлить, / Живе серце болить, / Де в важкій боротьбі / Духа втома в'ялить, / Де хитається ще, / Сумнівається ще / Ум, де думка нова / Загорається ще, - / Там ви, думи, летіть, / Слабосилих кріпите, / В горя й сумніву зарік / Лийте радісний світ!» [6, т. 1, с. 34 - 35].

Поезія є переважно моноадресатною. Але трапляються й випадки, коли авторське звернення адресоване відразу кільком, але персонально означеним адресатам. Прикладами поліадресатного типу в адресованій ліриці можуть слугувати поезія Івана Франка «Vivere memento» («Пам'ятай, що живеш!») (7 адресатів: весна, вітер, трава, річка, гори, тучі, люди): «Весно, що за чудо ти / Твориш в моїй груді? / Чи твій поклик з мертвоти / Й серце к життю будить? [...] / Вітре теплий, брате мій, / Чи твоя се мова? / Чи на гірці світляній / Так шумить діброва? / **Травко**, чи се, може, ти / Втішно так шептала, / Що з-під криги мертвоти / Знов на світло встала? / Чи се, може, шемріт твій, / **Річко** срібна ленто, / Змив мій смуток і засміть? / **Vivere memento!** / Всюди чую любий глас, / Клик життя могутий... / **Весно, вітре**, люблю Вас, / **Гори, ріки, тучі!** / **Люди, люди!** Я ваш брат, / Я для вас рад жити, / Серця свого кров'ю рад / Ваше горе змити...» [6, т. 1, с. 35].

Висновки. Текстова категорія «адресат», що є складником антропоцентричності словесного цілого, в поезії має широкий спектр дискурсивного вияву за ознаками: персоналізованість адресації, суб'єктна належність адресації, текстуальний вияв адресації. Найпродуктивнішими класифікаційними групами, що витворюють специфіку ідіостилю українського письменника-класика, є внутрішньотекстові, диференційовані, імпліцитні, одноосібні, реальні, власне адресати. Зрідка фіксуємо полі- і мета адресати. Такий вибір визначається інтенціональними завданнями впливу з боку відправника тексту, і які враховують ситуативні умови акту спілкування і прийняті у художньому функціональному стилі нормативні способи уживання мови.

ЛІТЕРАТУРА

1. Безкровна І. Поетичний текст як комунікативний акт: типи адресатів / Ірина Безкровна // Мовознавство, 1998. № 4 – 5. С. 67 – 72.
2. Венгринюк М. І. Адресат у художньому тексті (на матеріалі української прози ХХ століття) / Мирослава Іванівна Венгринюк. Івано-Франківськ: Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, 2006. 24 с.
3. Єщенко Т. А. Лінгвістичний аналіз тексту / Тетяна Єщенко. К.: Академія, 2009. 264 с.
4. Єщенко Т. А. Категорія антропоцентричності: адресантність у тексті / Тетяна Єщенко // Лінгвістика: збірник наукових праць, 2011. №3 (24). Луганськ: Видавництво вищого навчального закладу «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка». 2011. С. 137 – 143.

5. Назарець В. Різновиди внутрішньотекстових адресатів в адресованій ліриці Івана Франка / Віталій Назарець // Українське літературознавство, 2014. Випуск 78. С. 169 – 178.
6. Франко І. Я. Зібрання творів: у 50 томах / Іван Франко. Том 1. Київ: Наукова думка, 1976. 542 с.
7. Франко І. Я. Зібрання творів: у 50 томах / Іван Франко. Том 2. Київ: Наукова думка, 1976. 502 с.
8. Франко І. Я. Зібрання творів: у 50 томах / Іван Франко. Том 3. Київ: Наукова думка, 1976. 503 с.

REFERENCES

1. Bezкровна I. Poetic text as a communicative act: types of addressees / Irina Bezкровna // Linguistics, 1998. № 4 - 5. P. 67 - 72.
2. Vengrinyuk M. I. The addressee in the literary text (on the material of Ukrainian prose of the twentieth century) / Myroslava Ivanivna Venhryniuk. Ivano-Frankivsk: Vasyl Stefanyk Precarpathian National University, 2006. 24 p.
3. Yeshchenko T. A. Linguistic analysis of the text / Tatiana Yeshchenko. K.: Academy, 2009. 264 p.
4. Yeshchenko T. A. Category of anthropocentrism: addressability in the text / Tatiana Yeshchenko // Linguistics: a collection of scientific papers, 2011. №3 (24). Luhansk: Publishing House of the Higher Educational Institution "Luhansk Taras Shevchenko National University". 2011. P. 137 - 143.
5. Nazarets V. Varieties of intratext recipients in the addressed lyrics of Ivan Franko / Vitaliy Nazarets // Ukrainian Literary Studies, 2014. Issue 78. P. 169 - 178.
6. Franko I. Collection of works: in 50 volumes / Ivan Franko. Volume 1. Kyiv: Naukova Dumka, 1976. 542 p.
7. Franko I. Collection of works: in 50 volumes / Ivan Franko. Volume 2. Kyiv: Naukova Dumka, 1976. 502 p.
8. Franko I. Collection of works: in 50 volumes / Ivan Franko. Volume 3. Kyiv: Naukova Dumka, 1976. 503 p.

Discursive manifestation of the addressee

T. A. Yeshchenko

The article describes the text category "addressability" in communicative and pragmatic aspects. It presents the types of addressees, their discursive manifestations and features in the verbal whole through the prism of titles, dedications, epigraphs. The recipients are classified according to external text / internal text features.

Keywords: text, text category, addressee, type of addressee, communication.